

***Pregledni naučni rad***

UDK: 159.923.5:316.624-057.874

DOI: 10.7251/SOCSR2425049L

COBISS.RS-ID 140570625

Zaprimljen rad: 10. 12. 2023.

Odobren rad: 03. 04. 2024.

Velibor Lalić<sup>1</sup>

Milan Lipovac<sup>2</sup>

## **VRŠNJAČKO NASILJE I BEZBJEDNOST U ŠKOLAMA – OSVRT NA REPUBLIKU SRPSKU**

### **Apstrakt**

*Vršnjačko nasilje i bezbjednost u školi oduvijek su bile aktuelne teme u društvu. Nakon tragedije koja se desila u Osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“ u Beogradu ta pitanja su dobila poseban značaj i veliku pažnju javnosti. Gubici života nevine djece povod su preispitivanja dosadašnjih praksi u školama u vezi sa bezbjednosti u školama. Cilj ovog rada je da se analiziraju problemi u vezi sa vršnjačkim nasiljem u Republici Srpskoj. Nakon toga autori se bave pitanjem bezbjednosti škola u širem kontekstu i na kraju razmatraju opravdanost obrazovanja učenika iz oblasti bezbjednosne kulture u osnovnim i srednjim školama u Republici Srpskoj.*

**Ključne riječi:** *Vršnjačko nasilje, bezbjednost u školama, bezbjednosna kultura, Republika Srpska.*

### **UVOD**

Masovna ubistva u školskim ustanovama učestala su pojava u Sjedinjenim Američkim državama (SAD) (Katsiyannis, Whitford, & Ennis, 2018; Madfis, 2020). U najvećem broju slučajeva napadači su polaznici ili bivši učenici tih škola (U.S. Department of Justice, 2022). Masovne pucanjave u obrazovnim ustanovama nisu samo specifične za SAD. Takvi događaji, znatno rijede, de-

---

<sup>1</sup> Autor za korespondenciju: prof. dr Velibor Lalić, Fakultet bezbjednosnih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, e-mail: velibor.lalic@fbn.unibl.org

<sup>2</sup> Prof. dr Milan Lipovac, Fakultet bezbjednosti, Univerzitet u Beogradu, e-mail: milanlipovac@gmail.com

šavaju je se i u drugim zemljama, na primjer u Ruskoj Federaciji ili Kanadi (Peshkovskaya et al., 2021; Stetsenko et al., Howells, 2012). Na prostorima bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) masovna ubistva se dešavaju, ali ne često. Zabrinjavajuće je da su se samo u godini dana desila četiri masovna ubistva.<sup>3</sup>

Masovno ubistvo koje se desilo 3. maja 2023. godine u osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“ u Beogradu čitav region je ostavilo u nevjerici. Trinaestogodišnji učenik te škole hicima iz vatrenog oružja lišio je života radnika obezbjeđenja, devetoro učenika, a ranio petoro učenika i nastavnicu škole (RTS, 2023). Tragedija u Osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“ (u daljnjem tekstu „Ribnikar“) u Beogradu prvo je masovno ubistvo u jednoj školskoj ustanovi, ne samo u Srbiji već i na prostoru Zapadnog Balkana, a vjerovatno i mnogo šire. Ovakvi zločini uznemiravaju javnost. U satima i danima nakog ubistva mediji su konstantno izvještavali o događaju. Televizijski programi su bili popunjeni emisijama u kojima su gostovali stručnjaci iz različitih oblasti nastojeći da odgovore na pitanja kako se takav zločin uopšte mogao desiti, da li se mogao spriječiti i šta treba ubuduće da se uradi kako se nikada slične tragedije ne bi dogodile. Tragedija u „Ribnikaru“ uistinu ima razmjere katastrofe. Ugašeni su ljudski životi. Radi se o katastrofi za čitavo društvo i predstavlja crveni alarm da su se okolnosti promijenile. Događaji poput ovoga postali su realnost na našim prostorima. U slučaju „Ribnikar“ ključno je pitanje kako je moguće da je uzoran učenik iz dobrostojeće porodice mogao izvršiti takav zločin. Križni događaji su „laboratorije društvenog života“ (Kešetović, Korajlić & Toth, 2013: 6). Nakon kriza postaje vidljivo sve ono što do tog momenta javnost nije

<sup>3</sup> Aziz Keljendi, vojnik na služenju redovnog vojnog roka u JNA je 1987. u kasarni u Paraćinu ubio četiri svoja druga i petoricu ranio u spavaonici i pobjegao u šumu, gdje je izvršio samoubistvo nakon što je opkoljen (Kurir, 2022). U naselju Medovina u Cetinju 12. avgusta 2022. godine 34-godišnji Cetinjanin Vuk Borilović, ubijen je nakon što je iz vatrenog oružja usmrtio deset sugrađana, među kojima je bilo dvoje djece (Ostojić & Radulović, 2023). Godinu dana nakon masakra u Cetinju, u Gradaču, BiH 11. avgusta 2023. Nermin Sulejmanović usmrtio svoju bivšu nevjenčanu suprugu Nizamu i sve prenosio uživo na Instagramu. Sulejmanović je u svom krvavom pohodu ubio tri osobe i još tri ranio (Nezavisne novine, 2023). Samo dan nakon masovnog ubistva u „Ribnikaru“, 4. maja 2023. godine dvadesetogodišnji Uroš Blažić iz automatske puške u selima u okolini Mladenovca i Smedereva ubio je osam ljudi a četрнаest ranio (Živanović Popović, 2023). Mađutim, to nije prvi masakar u okolini Mladenovca. Prije 10 godina, 9. aprila 2013. godine, šezdesetogodišnji Ljubiša Bogdanović je u jutarnjim časovima prvo u svojoj kući ubio svog sina, tada starog 41 godinu, zatim majku, a svojoj ženi pucao u glavu. Zatim je krenuo ka kućama komšija i rodbine i ubio još 11 osoba, među kojima i dvogodišnje dijete. Ubio je, također, i roditelje bebe. Kada je stigla policija, pucao je sebi u glavu (N1 Srbija, 2023).

imala priliku da vidi. Tragedije stavljaju na ispit institucije društva i odgovorne osobe koje nisu prepoznale potencijalno ozbiljne probleme i nisu preduzele adekvatne mjere kako bi se posljedice izbjegle ili bar ublažile. Zločin u „Ribnikaru” je povod da se preispitaju postojeće prakse i protokoli kada je u pitanju bezbjednost učenika i bezbjednost u školi u cijelini.

Cilj ovog rada je da se sagledaju konkretni problemi u vezi sa nasiljem i bezbjednosti u školama u Republici Srpskoj, te da se kritički preispitaju postojeće prakse i da se ukaže na moguće pravce djelovanja. Rad počinje sa temom vršnjačkog nasilja kao dominantnog pojavnog oblika socijalno-patološkog ponašanja među učeničkom populacijom. Vršnjačko nasilje predstavlja generator destruktivnih ponašanja uključujući i autodestrukciju žrtava. Po prirodi stvari diskusija o bezbjednosti u školama aludira na vršnjačko nasilje. Međutim, vršnjačko nasilje samo je jedna od brojnih prijetnji sa kojima se suočava učenička populacija. S tim u vezi, drugi dio rada se bavi pitanjem bezbjednosti u školama u širem kontekstu. U trećem dijelu rada razmatra se društvena opravdanost uvođenja predmeta iz oblasti bezbjednosne kulture u sistem osnovnog i srednjeg obrazovanja u Republici Srpskoj – kao jedan od mogućih institucionalnih odgovora u vezi sa bezbjednosti u školama.<sup>4</sup>

## 1. Vršnjačko nasilje

U ovom dijelu rada ukazano je na probleme u vezi sa tretiranjem vršnjačkog nasilja. Ova tema je kompleksna tako da će se generalno sagledati problem vršnjačkog nasilja u Republici Srpskoj i njegove implikacije na bezbjednost u školama. Diskusija o tome podrazumijeva jasna pojmovna određenja vršnjačkog nasilja, zatim uvid u trendove u Republici Srpskoj u ovom kontekstu, analizu posvećenosti akademske zajednice ovoj temi i institucionalni odgovor na vršnjačko nasilje.

Šta je to vršnjačko nasilje? U teoriji postoji mnoštvo definicija vršnjačkog nasilja. U najširem smislu riječ je o svakom namjernom fizičkom ili psihičkom nasilnom ponašanju koje je usmjereno prema djeci i mladima od strane njihovih vršnjaka. Ovako široko postavljena definicija ne objašnjava u potpunosti pojam vršnjačkog nasilja. Bez obzira na različita određenja autroa, mogu se

<sup>4</sup> U Republici Srpskoj je planirano da se od 1. 9. 2023. godine se u 20 osnovnih i 20 srednjih škola eksperimentalno uvede fakultativni predmet „Humanost i bezbjednost“ u završne razrede osnovnih i prve razrede srednjih škola. Predmet se uvodi kao jedna od mjera za sprečavanje vršnjačkog nasilja, nakon masovnih ubistava u beogradskoj školi "Vladislav Ribnikar" (Katić, 2023).

identifikovati tri ključna elementa fenomena vršnjačkog nasilja (Grmuša, 2022: 11). Da bi se radilo o vršnjačkom nasilju potrebno je da se ispune tri ključna kriterijuma: 1) to je čin koji ima za cilj da se nekome nanese šteta, 2) da se ponavlja tokom nekog perioda, 3) da je odnos snaga između počinioaca nasilja i žrtve neravnopravan (žrtva je slabija). Upravo ovi kriteriji nam omogućavaju da se u praksi pravi razlika između vršnjačkog nasilja i nasilja koje nema obilježja vršnjačkog nasilja. Na primjer, dva dječaka približne starosti i fizičke konstitucije i snage potuku se u školi. Radi se o izolovanom slučaju, dakle incident se desio prvi put. U ovom slučaju je riječ o nasilju, ali ne o vršnjačkom nasilju u užem smislu. Iako su učesnici u događaju vršnjaci, nisu ispunjena druga dva kriterijuma. Incident se ne ponavlja duži period i ne postoji asimetričnost u odnosu snaga između učesnika incidenta. Incidenti ovakve vrste zahtijevaju hitnu reakciju škole, a u ozbiljnijim slučajevima socijalnih radnika i policije.

U praksi se često ne pravi razlika između ovakvih ili sličnih incidenata vršnjačkog nasilja. Zašto se onda vršnjačkom nasilju poklanja posebna pažnja? Društvena opasnost takvih ponašanja je daleko veća od izolovanih slučajeva nasilja koji su više-manje svojstveni u učeničkoj populaciji. Vršnjačko nasilje ima veći konfliktni potencijal. Počinilac vršnjačkog nasilja želi drugom da nanese bol, fizičku ili psihičku. On to čini duži period ostavljajući žrtvu da pati i po pravilu je dominantan u odnosu na žrtvu. Dominacija ne mora biti samo u fizičkom smislu. Izvršilac može biti dominantniji u pogledu njegovog statusa u grupi vršnjaka i da koristi tu poziciju kako bi nanosio bol drugim vršnjacima. Na primjer, to može biti bolji društveno-ekonomski položaj roditelja, ujedno i dijeteta, ili „popularnost“ koju korisiti kao „platformu“ za maltretiranje onih koji ne uživaju „poseban status“ u grupi vršnjaka.

Vršnjačko se nasilje ispoljava na različite načine (Sesar, 2011). Ono može biti fizičko i više je svojstveno muškom nego ženskom polu. Pored fizičkog nasilja tu je i emocionalno (psihološko) nasilje. U tim slučajevima se osoba povrijeđuje i omalovažava sa namjerom da ona pati i da se osjeća manje vrijednom. Emocionalno (psihičko) nasilje u savremnom društvenom kontekstu vrlo često se vrši korišćenjem društvenih mreža (Milošević & Putnik, 2019) čime je auditorijum mnogo širi nego u direktnom kontaktu nasilnika i žrtve, a žrtvi su sužene mogućnosti da se brani. Značajan oblik vršnjačkog nasilja je „društveno nasilje“. Pod tim se podrazumijeva svaki oblik isključivanja žrtve iz grupe. Društveno priznanje pojedinca od strane grupe je ontološka potreba svakog čovjeka – to je univerzalna karakteristika ljudske prirode. Po pravilu, ali ne i nužno, pripadnicima ljudske vrste priznanje statusa i ljudskog dostojanstva (grčki *thymos*, θυμός) važnija je od materijalnog statusa. Izolacija, prekid komunikacije od strane vršnjaka prema djeci i mladima, čije se ličnosti

tek formiraju, izuzetno su štetni za njihovu psihi. Takva ponašanja nisu lako uočljiva i uglavnom ne dovode do reakcije nadležnih. Štaviše, često se ignorišu za razliku od fizičkog nasilja koje po pravilu privlači pažnju. Istraživanja masovnih ubistava u školama u SAD ukazuju da su masovne ubice često bile žrtve vršnjačkog nasilja na način da su bile isključene iz grupe vršnjaka (Kowalski, 2022). Možemo pretpostaviti da je želja za osvetom radi nezadovoljenog timotičkog nagona (grčki thymos, θυμός) značajan činilac i često okidač za izvršenje masovnih ubistava u školama.

Pored toga, potrebno je sagledati gdje se sve može desiti vršnjačko nasilje. Da li su to samo prostori škole? Vršnjačko nasilje se može dešavati kako u školi ili na školskom igralištu, tako i na putu od kuće do škole, u đачkom domu, kao i na mjestima koja nisu u vezi sa školom. Nameće se pitanje kakva je uloga škole u takvim okolnostima, da li je nadležna ili ne? Takođe, ko je nadležan ukoliko se ne radi o učenicima iste škole a vršnjačko nasilje se dešava na lokacijama izvan škole. U svakom slučaju vršnjačko nasilje izvan škole direktno ili indirektno će se manifestovati na školsku sredinu. Neophodno je protokolima predvidjeti postupanja u tim slučajevima a ne ostaviti to u tzv. sivoj zoni izbjegavanja odgovornosti.

Uzroci vršnjačkog nasilja su kompleksni. Oni se mogu tražiti u ličnosti nasilnika, zatim u društvenoj sredini u kojoj se mlada osoba socijalizuje. Poseban uticaj ima porodica i grupa vršnjaka, posebno ukoliko je riječ o sredini gdje je nasilje učestalo. U skladu sa teorijom učenja (Bandura, 1969) nasilje se uči i negativni primjeri koji se posmatraju, a zatim oponašaju imaju znatan uticaj na buduće ponašanje pojedinca. Tu su i drugi činioci koji oblikuju ponašanje mladih, poput IT revolucije koja je dovela do migracija brojnih aspekata društvenog života u sajber prostor. Dezintegracija tradicionalnih društvenih vrijednosti dovela je do otuđenja i kako Erih From navodi „bolesnih ličnosti“ kojima nasilje ili maligna agresija služe kao odgovor na egzistencijalnu situaciju u kojoj se nalaze. Nasilje je način ostvarenja svrhe postojanja pojedinca usljed nemogućnosti da tu svrhu ostvari na human način (Fromm 1984; Fromm 1989). U takvom društvenom ambijentu nedovoljna društvena briga o djeci i mladima nije strana. Posljedica takvog stanja u društvu je promjena vrijednosne paradigme – antivrijednosti postaju ne samo društveno prihvatljive već i poželjne, uključujući i nasilje.

### 1.1. Vršnjačko nasilje u Republici Srpskoj

Šta znamo o pojavi vršnjačkog nasilja u Republici Srpskoj? Relevantni izvori saznanja su javno dostupni podaci nadležnih ministarstava, preven-

stveno Ministarstva prosvjete i kulture, Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva porodice, omladine i sporta, te drugih državnih institucija (Republičkog pedagoškog zavoda, Ombudsmana za djecu, Centra za socijalni rad). Pored navedenih izvora saznanja tu su naučni i stručni radovi o vršnjačkom nasilju, te izvještaji nevladinih organizacija. Na kraju tog spektra su medijski izvještaji, koji su ujedno u saznavnom smislu najmanje pouzdani, ali su svakako vrlo korisni kako bi dobili polazne informacije o događajima koji imaju elemente vršnjačkog nasilja.

Bez namjere da se ulazi o ocjenu rada državnih institucija i posebno načina vođenja evidencija i informisanja javnosti o vršnjačkom nasilju, može se uočiti nedostatak javno dostupnih podataka u formi studija, izvještaja ili objava na zvaničnim internet stranicama državnih institucija. Ovo se prvenstveno odnosi na podatke o obimu pojave vršnjačkog nasilja, geografskoj rasprostranjenosti, pojavnim oblicima itd. Određene informacije o sprovedenim aktivnostima, programima prevencije državnih institucija u vezi sa vršnjačkim nasiljem dostupni su na njihovim internet stranicama. To svakako ne znači da se evidencije ne vode ali ukazuje na nedostatak transparentnosti i nedovoljnog informisanja javnosti. Društvena briga o djeci je od velikog značaja za svako društvo, uključujući i naše. Vršnjačko nasilje je tema o kojoj se u javnom diskursu mnogo govori, tako da bi opšti trendovi trebalo da budu javno dostupni, uvažavajući zaštitu ličnih podataka maloljetnika. Javnost bi trebalo da zna više o toj pojavi, a ne samo da se znanje bazira na pojedinim slučajevima koji dobiju medijski publicitet.

Akadska zajednica ima značajnu ulogu u istraživanju fenomena vršnjačkog nasilja. Naučni radovi na tu temu dragocjen su izvor saznanja. Za potpunije razumijevanje fenomena vršnjačkog nasilja u Republici Srpskoj posebno su vrijedni istraživački radovi u kojima su prezentovani rezultati empirijskih istraživanja. Visoka škola unutrašnjih poslova u Banjoj Luci objavila je 2013. godine Zbornik radova sa međunarodne konferencije „Vršnjačko nasilje (etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva).“ U tom zborniku, između ostalog, objavljeni su radovi u kojima su sazdani vrijedni empirijski podaci o etiologiji i fenomenologiji vršnjačkog nasilja (Šikman, 2013). Pregledom literature i objavljenih radova može se primjetiti da nakon 2013. godine tematika vršnjačkog nasilja nije značajno u sferi interesovanja akademske zajednice u Republici Srpskoj.<sup>5</sup>

<sup>5</sup> Pretraživanjem baze Google Scholar na ključne riječi Vršnjačko nasilje, Republika Srpska pronašli smo samo jedan rad koji je objavljen u periodu 2014-2023. Vidi: (Macanović. & Petrović, 2015).

Nedostatak javno dostupnih podataka o vršnjačkom nasilju i inertnost akademske zajednice da se tom pitanju posveti u većoj mjeri svakako ne znači da ne postoje inicijative, programi i projekti praktične politike u vezi sa prevencijom vršnjačkog nasilja u Republici Srpskoj. Navešćemo samo neke od njih. Ministarstvo unutrašnjih poslova kontinuirano sprovodi aktivnosti u vezi sa prevencijom maloljetničke delinkvencije. Doneseni su dokumenti u kojima se definišu pravila u postupanju u vezi sa vršnjačkim nasiljem.<sup>6</sup> Tu su i aktivnosti Ombudsmana za djecu i Republičkog prosvjetnog zavoda Republike Srpske kao i brojni sprovedeni projekti nevladinih organizacija (Šikman, 2022). Nevladin sektor do sada je imao značajnu ulogu u vezi sa programima prevencije vršnjačkog nasilja u Republici Srpskoj. Međutim, ulogu nevladinog sektora potrebno je kritički sagledati. Sprovedeni projekti su ograničenog trajanja, prisutna je zavisnost od donatorskih sredstava i često nisu dugoročno održivi.

Na osnovu ove kratke analize stanja može se reći da nema javno dostupnih izvještaja o obimu i karakteristikama vršnjačkog nasilja u Republici Srpskoj. Bez uvida u obim i rasprostranjenost pojave vršnjačkog nasilja nije moguće strateško planiranje, alokacija sredstava i sprovođenje konkretnih aktivnosti. Brojne aktivnosti su prisutne ali je evidentan nedostatak strateškog planiranja. U Republici Srpskoj ne postoji strateški dokument u kojem bi se definisali prioriteti, ciljevi i realizacija konkretnih aktivnosti u okviru akcionih planova.

## 2. Učiniti školu bezbjednom

Šta je to bezbjedna škola i šta sve može da ugrozi bezbjednost u školi pored vršnjačkog nasilja? Vršnjačko nasilje samo je jedan od problema sa kojima se škole susreću ili mogu da se suoče, a koje imaju značajne bezbjednosne implikacije. Bezbjednost je teško definisati i iz toga razloga autori pribjegavaju operacionalizaciji tog pojma u formi pitanja (Baldwin, 1997; Terriff et al., 1999; Møller, 2000; Hyde-Price, 2001; Williams, 2008; Lipovac, 2014). Za potrebe ovog rada koristićemo sedam pitanja Dejvida Boldvina (Baldwin, 1997) u kontekstu bezbjednosti škola.

Prvo pitanje je bezbjednost za koga. Odgovor je prvenstveno za učenike, ali i nastavnike i ostalo osoblje koje je zaposleno u školama ili u školskim prostorijama borave po nekom osnovu. Bezbjedno okruženje neophodno je svima, ne samo učenicima već i osoblju, uključujući i posjetioce koje su poten-

<sup>6</sup> Protokol o nasilju, zlostavljanju i zanemrivanju djece iz 2013. Protokol o postupanjima u slučajevima vršnjačkog nasilja među djecom i mladima u vaspitno-obrazovnom sistemu Republike Srpske iz 2019. godine.

cijalne žrtve nasilja. Događaj koji se desio u „Ribnikaru“ uključujući i brojne druge primjere to potvrđuju.

Drugo Boldvinovo pitanje glasi „Bezbjednost za koje vrijednosti?“. Vrijednosti su relativno trajne i društveno poželjne kategorije (Koković, 2008). Vrijednosti koje se štite u kontekstu bezbjednosti škola prvenstveno se odnose na fizički integritet, dostojanstvo i druga ljudska prava i slobode.

Treće Boldvinovo pitanje glasi „Koliko bezbjednosti?“. Apsolutnu bezbjednost nije moguće postići. U školama je nužno stvoriti uslove da se svi u tom okruženju, pored odsustva objektivnih prijetnji, u subjektivnom smislu ne osjećaju na bilo koji način ugroženo. A kada određena prijetnja postoji, odgovori moraju biti takvi da minimiziraju nastanak štetnih posljedica.

Naredno pitanje je o kojim prijetnjama je riječ, odnosno, kako Boldvin navodi, „od kojih prijetnji?“. To je ključno pitanje na osnovu kojeg se sačinjavaju bezbjednosne procjene, identifikuju prijetnje, određuju prioriteti itd. Prijetnje su specifične za svaku školsku sredinu. Generalno, prijetnje sa kojim se mogu suočiti su mnogobrojne. One mogu dolaziti iz školskog okruženja, van njega ili iz prirode. Navešćemo neke od mogućih prijetnji čiji spektar je širok: od vršnjačkog nasilja, drugih oblika nasilnih ponašanja, raznih oblika sajber prijetnji, upotrebe alkohola i droga, seksualne eksploatacije, pripadnosti nasilnim navijačkim grupama, sektama, kultovima, zatim tu su razna rizična ponašanja koja vode povređivanju i sampovređivanju, upotreba pirotehničkih sredstava, nošenje i upotreba hladnog i vatrenog oružja, rizici od požara itd. Prijetnje iz prirode odnose se na elementarne nepogode poput zemljotresa, poplava, olujnog vjetera, grada – koje mogu ugroziti učenike i osoblje škole. One se ne dešavaju često ali posljedice mogu biti katastrofalne. Iz toga razloga prijetnje iz prirodne sredine zaslužuju posebnu pažnju, adekvatnu pripremu i odgovore.

Peto Boldvinovo pitanje glasi na koji način, tj. kojim sredstvima postići bezbjednost. U kontekstu bezbjednosti škola, ovo pitanje koje zaslužuje pažnju, detaljno je analizirano u nastavku teksta.

Šesto pitanje je po koju cijenu. Bezbjednost uvijek ima svoju cijenu. Koliko nam je važna bezbjednost i koji joj značaja dajemo? Da li je to primarna, centralna ili marginalna vrijednost? Koliko nam su nam vrijednosti koje štiti-mo bitne, u toj mjeri smo spremni da investiramo u njihovu zaštitu.

Posljedne, sedmo pitanje glasi za koji period je potrebno postići bezbjednost. Kada je riječ o obrazovnom sistemu kao jednom od stubova svakog društva, bezbjednost je potrebno omogućiti kroz politike dugoročnog planiranja.

## 2.1. Na koji način postići bezbjednost u školama?

Teško je dati sveobuhvatan odgovor na ovo pitanje. Sredstva i mjere kojima se ostvaruju planirani ciljevi zavise od bezbjednosnih procjena, raspoloživih resursa, kako ljudskih tako i materijalnih. Mjere koje se preduzimaju zahtijevaju finansijska sredstva, prvenstveno kroz zapošljavanje i osopobljavanje kadrova, nabavku opreme, radionice, itd. To je prva barijera sa kojim se suočavamo kad govorimo o bilo kojem aspektu bezbjednosti, uključujući i bezbjednost u školama. Bezbjednost ima svoju cijenu i ona po pravilu nije mala. Za one koji donose odluke ulaganje u bezbjednost se po pravilu percipira kao (suvišan) trošak a ne kao investicija kojom će se prevenirati štetne posljedice, uključujući i one katastrofalne. Tu se vraćamo na pitanje cijene bezbjednosti, a i pitanje vrijednosti koje želimo da zaštitimo. Koliko ćemo uložiti u mjere bezbjednosti zavisi na koji način sagledavamo vrijednosti koje štitimo i kako ih rangiramo na listi naših prioriteta. Ako je bezbjednost učenika i osoblja u školama, uključujući i njihove živote marginalna vrijednost, investiranje u bezbjednost će biti minimalna. Ukoliko je njihova bezbjednost ključna vrijednost, odnos prema tom pitanju biće sasvim drugačiji. Tu imamo i mogućnost da je deklarativno bezbjednost škola ključna vrijednost, a da izostaju mjere i sredstva za postizanje tih ciljeva. Ako „investiranje“ u bezbjednost izostaje, bez obzira na zvaničan stav onih koji donose odluke na različitim nivoima odlučivanja, bezbjednost škola je marginalna vrijednost čijoj zaštiti se ne posvećuje pažnja i prećutno pristaje na moguće štetne posljedice.

Navešćemo samo neke od mogućih mjera. Na prvom mjestu je prevencija. Prevencija je pojam širokog značenja, često hvaljen i osporavan. Programi prevencije mogu biti raznovrsni. Preventivne aktivnosti obuhvataju aktivnosti kojima se sprečavaju ponašanja koja mogu dovesti do štetnih posljedica. Programima prevencije jača se bezbjednosna kultura učenika i nastavnog osoblja. Efekti prevencije nisu kratkoročno vidljivi, već se dugoročnim aktivnostima postižu rezultati. Programi prevencije su neophodni u procesu strateškog planiranja (tamo gdje se strateško planiranje postoji). U praktičnom diskursu prevenciju prate stereotipi da rezultati nisu mjerljivi. Indikatori na osnovu kojih se prevencija mjeri mogu biti, na primjer, broj sprovedenih edukacija, aktivnosti (radionice, vježbe, kulturni događaji), obavljeni razgovori nastavnika, pedagoga, psihologa sa učenicima u kontaktu sa zakonom, učenicima koji ispoljavaju devijantna ponašanja ili sa drugim učenicima koji ne spadaju u prve dvije navedene kategorije, te obavljeni razgovori sa njihovim roditeljima ili starateljima, uključivanje „devijantnih“ učenika u aktivnosti u školi, manji broj devijantnih ponašanja i incidenata, itd..

U teoriji i praksi prisutni su koncepti koji u fokusu imaju prevenciju problema ponašanja u djetinjstvu i adolescenciji i sa druge strane unapređenje bezbjednosti vaspitno-obrazovnih ustanova. Navešćemo dva modela koji se mogu prilagoditi i primijeniti u našem društvenom okruženju. Prvi je koncept „pozitivne školske klime“ (Popović-Čitić & Đurić, 2018). Ovaj koncept pruža velike praktične mogućnosti planiranja preventivnih strategija, preventivnih programa, intervencija i tretmana u školskoj sredini. Drugi je „koncept restorativnih praksi u školama“.<sup>7</sup> Restorativna praksa u školama predstavlja alternativu „tradicionalnoj“ školskoj disciplini koja nije usmjerena na kažnjavanje već na popravljavanje nastale štete kroz procese u kome su uključeni učenici i nastavnici. Restorativne prakse u školi obuhvataju strategije kojima je svrha da se pomogne učenicima tokom cjelokupnog osnovnog i srednjeg obrazovanja, da ih se nauči kako da rješavaju konflikte, da budu odgovorni za svoje ponašanje, da pokazuju empatiju i da praštaju – umjesto tradicionalnog kažnjavanja. U SAD-u koncept restorativne prakse široko je zastupljen u obrazovnom sistemu (Silverman & Mee, 2018; Velez et. al., 2020).

Tehničke mjere bezbjednosti jedan su od načina koji mogu pomoći stvaranju bezbjednog okruženja u školama. Na primjer, to je video-nadzor kojim se vrši vizelna kontrola prostora. Ta mjera prvenstveno ima psihološki efekat. Zatim kontrola ulaza u objektima gdje za to postoji potreba (metal detektor vrata). Alarmi i obavještanja putem internog sistema obavještanja – zvučnika imaju poseban značaj u kriznim situacijama. Takođe, sistem alarmiranja i obavještanja izuzetno je koristan tokom sprovođenja vježbi, tj. simulacija stvarnih događaja. Negativna strana tehničkih mjera je njihova cijena, imajući u vidu da tehnička sredstva zaštite na tržištu po pravilu nisu jeftina.

Mjere fizičkog obezbjeđenja takođe mogu dati zadovoljavajuće rezultate. Ukoliko se radi o posebno ugroženim objektima ili problematičnim sredinama u kojima se ti objekti nalaze, mjere fizičkog obezbjeđenja su imperativ. Te aktivnosti mogu biti povjerene privatnim agencijama za obezbjeđenje imovine. Standardne mjere koje se sprovode mogu biti kontrola ulaza i izlaza, pregled ličnih stvari prilikom ulaska u objekat u cilju sprečavanja unosa oružja, alkohola, droga, pirotehničkih sredstava i drugih zabranjenih predmeta, sprečavanje ulaska i zadržavanje u školskom prostoru nepozvanih osoba koje pred-

<sup>7</sup> Pojam „restorativne prakse“ izvorno potiče iz krivično-pravnog koncepta restrativne pravde. Za razliku od retributivne pravde kojoj cilj retribucija (osveta), restorativna pravda je usmjerena na popravljavanje štete nastale krivičnim djelom. Restorativne prakse u školama se ne odnose na počinioce krivičnih djela i prekršaja već na školsku disciplinu i odnose između učenika i nastavnika u školi.

stavljaju potencijalnu bezbjednosnu prijetnju. Radnici fizičkog obezbjeđenja mogu da pružaju pomoć u sprovođenju propisanih procedura u slučaju kriznih situacija poput evakuacija u slučaju požara, pretnje bombom i sl. Njihova uloga je u alarmiranju i zaštiti učenika i osoblja kada su u pitanju ozbiljne prijetnje, te traženje asistencije policije kada za tim postoji potreba.

Školski policajac je takođe jedna od mjera. Riječ je o programu koji je u dosadašnjoj praksi u Republici Srpskoj pokazao dobre strane, ali i slabosti. Prisustvo policajca u školi ima veliki preventivni značaj. Uspostavljanje (ili reaktiviranje) školskog policajca često je posljedica nekog tragičnog događaja u školama poput onog u „Ribnikaru“. U praksi u svim policijama savremenog svijeta policija je preopterećena i po pravilu nedostaje kadar (Basinska & Wiciak, 2012; Queirós et. al., 2020). Obezbijediti stalno prisustvo školskog policajca u svakom školskom objektu je veliki izazov za (preopterećene) policijske strukture, što može dovesti sprovođenje programa školskog policajca u pitanje.

Proceduralne mjere imaju veliki značaj u stvaranju bezbjednog okruženja u školama. U najopštijem smislu proceduralne mjere podrazumijevaju jasno propisana uputstva za postupanje u vezi sa bezbjednosno značajnim događajima ili incidentima. Procedure su rezultat bezbjednosnih procjena i planiranja. Nije samo riječ o propisanim uputstvima koje imaju birokratski značaj, već je riječ o kratkim i praktičnim uputstvima za postupanje sa kojima u potpunosti moraju biti upoznati svi koje borave u školskoj ustanovi. Postupanje po procedurama sprečava nastanak težih posljedica i u krajnjem slučaju postupanje po njima spasava ljudske živote.<sup>8</sup>

Baze podataka i analitika značajni su instrumenti koji mogu u velikoj mjeri pomoći u procesu strateškog planiranja kada je riječ o bezbjednosti u školama. Prevashodno je potrebno uspostavljanje jednoobrazne metodologije praćenja i izvještavanja bezbjednosno relevantnih pojava u školama. Prvo je potrebno sačiniti metodologiju, a potom edukovati osoblje da se osposobe da prepoznaju pojedine oblike ugrožavanja bezbjednosti i o njima da izvijeste nadležne u skladu sa propisanom metodologijom. Na taj način imali bi uvid u periodične izvještaje o trendovima bezbjednosno relevantnih pojava u školama, prvo na nivou Republike Srpske, zatim na nivou jedinica lokalne samouprave, i na kraju imali bi uvid šta se dešava u konkretnim školama. Kada smo upoznati sa obimom pojave moguće je identifikovati probleme i planirati

<sup>8</sup> Na primjer, instruckcija je da u slučaju pronalaska sumnjivog predmeta da se on ne dira, ograniči se pristup, pozove policija itd. U slučaju eksplozije ili pucanjave da se zauzme zaklon, da se ne izlazi na hodnike, da se ne prilazi prozorima, da se slijede uputstva za evakuaciju, itd.

konkretnu aktivnost na njihovom rješavanju.

Posljednja, ali ne i najmanje značajna mjera jeste obrazovanje mladih. Štaviše, ona je od suštinskog značaja. Obrazovanje i jačanje svijesti o značaju bezbjednosti učenika je *conditio sine qua none* bezbjedne škole. Obrazovanju učenika u kontekstu bezbjednosne kulture dat je poseban značaj o čemu se govori u nastavku teksta.

## 2.2. Škola i bezbjednosna kultura

Kultura (lat. *cultus, colere* – gajiti, njegovati, obrađivati, krčiti, oplemenjivati) u najširem smislu kultura je način života, čovjekova druga priroda, sve ono što unosi harmoniju i humanizuje ljudsku prirodu sa svrhom da omogući održavanje i napredak ljudskog društva (Koković, 2008). Kultura prožima sve sfere ljudskog života<sup>9</sup> uključujući i bezbjednost. U tom kontekstu govorimo o bezbjednosnoj kulturi. Bezbjednosnu kulturu možemo posmatrati kao društveno prihvaćen način zaštite svih procesa, promjena i tvorevina koje su rezultat duhovnog i materijalnog stvaralaštva.<sup>10</sup> Bezbjednosna kultura primarno treba da omogući zadovoljenje ontološke potrebe čovjeka za bezbjednošću (Maslow, 1943; Maslow, 1954) i da zaštiti druge društvene vrijednosti. Bezbjednosnom kulturom se stvaraju obrasci, institucije, društvene norme, simboli, rituali, mitovi<sup>11</sup> koji omogućuju stvaranje bezbjednog okruženja, tj. u objektivnom smislu odsustva prijetnji po usvojene vrijednosti, i u subjektivnom smislu, odsustvo straha da će usvojene vrijednosti biti ugrožene (Wolfers, 1952: 485).

U kontekstu bezbjednosti u školama osnovni cilj bezbjednosne kulture, najjednostavnije rečeno, bio bi – naučiti učenike da žive bezbjedno. Obrazovanje učenika iz bezbjednosne kulture trebao bi da razvije svijest o opasnostima i da ih nauči obrascima ponašanja i postupanja u bezbjednosno relevantnim situacijama. Bezbjednosna kultura u procesu obrazovanja razvila bi životne vještine učenika, odnosno vještine izbjegavanja rizičnih ponašanja, minimiziranja posljedica i preživljavanja kada se nađu u situacijama visokog rizika, uključujući pružanje pomoći drugima. Bezbjednosna kultura u kontekstu škole ne odnosi se samo na učenike. Subjekti bezbjednosne kulture u školama su, pored učenika, i nastavno osoblje, nenastavno osoblje, roditelji i staratelji.

<sup>9</sup> Na primjer: Politika – politička kultura; Religija – kultura međureligijskog dijaloga i tolerancije; Ekonomija – poslovna kultura; Saobraćaj – saobraćajna kultura, itd.

<sup>10</sup> Opširnije o bezbjednosnoj kulturi vidi Stanarević, 2012.

<sup>11</sup> Dakle sve ono što sačinjava „mapu kulture“ (opširnije vidi Koković, 2008, 41-72).

Obrazovanje iz bezbjednosne kulture trebalo bi da obuhvati širi spektar znanja. Mladi su ranjiva kategorija koja se suočava sa brojnim bezbjednosnim izazovima, rizicima i prijetnjama. Postojeći sistem obrazovanja u Republici Srpskoj ne pruža u dovoljnoj mjeri sistematična znanja na osnovu kojih bi mladi razumjeli opasnosti u sredini u kojoj žive. Uvođenjem predmeta iz oblasti bezbjednosne kulture, bez obzira na njegov formalni naziv, mladima bi bilo omogućeno da se upoznaju sa aktuelnim bezbjednosnim izazovima, rizicima i prijetnjama, modelima za njihovu ranu identifikaciju i reagovanje, zatim sa praktičnim primjerima i načinima postupanja u pojedinim situacijama koje ugrožavaju njihovu ličnu bezbjednost, bezbjednost njihovih drugova ili zajednice u kojoj žive. Poseban značaj bi se pridavao podizanju svijesti o značaju prevencije i ličnom angažmanu svakog pojedinca kako bi život u zajednici bio bezbjedniji.

U okviru nastavnog predmeta, posebna pažnja treba da bude posvećena temama nenasilne komunikacije, empatije i pripadnosti zajednici, razvijanja lične odgovornosti, rješavanja konflikata, upoznavanja sa ulogom sistema formalne društvene kontrole, razvijanja pozitivnih stavova prema policiji i drugim službama, upoznavanja sa radom hitnih službi i načinima kontaktiranja (policija, hitna pomoć, vatrogasci), vršnjačkog nasilja, nasilja u porodici, sajber prijetnjama, zloupotrebama na društvenim mrežama, postupanja u slučajevima kontakta sa oružjem, minsko-eksplozivnim i prirotehničkim sredstvima, bezbjednosti putovanja (razmjene, gostovanja, ekskurzije), zloupotrebe opojnih droga i alkohola, zavisnosti od kocke, seksualne eksploatacije, nasilja navijačkih grupa, pripadnosi destruktivnim sektama, itd. Saobraćajna kultura, pružanje prve pomoći takođe su neke od vrlo značajnih tema. Takođe, učenici bi trebalo da usvoje znanja o postupanju u kriznim situacijama. Naučili bi kako postupiti u slučaju prijetnje bombom,<sup>12</sup> zatim neposredne nastupajuće opasnosti (pucnjave, eksplozije, terorističkog napada), postupanje i strategije preživljavanja u slučaju tzv. aktivnog strijelca (engl. *active shooter*), odnosno masovnih ubistva. Tu su i postupanja u slučaju požara, te postupanja u slučaju ulaska nepozvane osobe (engl. *intruder*) uštićeni prostor, u ovom slučaju prostor škole. Ništa manje nisu značajne teme postupanja tokom elementarnih nepogoda i vanrednih situacija, poput grmljavine, olujnog vjetara, poplava, obimnih snježnih padavina, grada, zemljotresa, pandemija.

<sup>12</sup> Prijetnje bombom su bile masovna pojava u Republici Srpskoj i regionu tokom 2022. godine.

### **2.3. Potencijalne korisiti obrazovanja učenika iz bezbjednosne kulture**

Obrazovanje učenika iz oblasti bezbjednosne kulture ima ključni značaj u stvaranju bezbjednog okruženja u školskim ustanovama. To je primjer sistemskog pristupa pitanju bezbjednosti u školama koji je dugoročan i održiv. Pored teorijske nastave tokom koje bi učenici usvajali osnovne pojmove iz nastavnog gradiva, težište bi bilo na praktičim vježbama, gdje bi učenici učili postupanja po različitim scenarijima i tako stekli neophodne vještine. Učenici bi stekli osnovna znanja i praktične vještine koje bi im pomogle da razviju „otpornost na opasnosti iz okruženja“ čime bi se smanjili rizici njihove viktimizacije.

Nastavnici koji bi predavali ovaj predmet, pored nastave mogli bi da obavljaju ulogu koordinatora u vezi sa aktivnostima (radionice, seminare, takmičenja), programima, projektima, saradnja sa drugim subjektima. Nastavnici bi bili obučeni da uočavaju moguće probleme i da preduzimaju mjere sa stručnim službama u školama (pedagozi, psiholozi, socijalni radnici, defektolozi). Nastavni kadar iz oblasti bezbjednosne kulture mogao bi biti inicijator pozitivnih promjena u školskoj sredini kada je u pitanju bezbjednost. To je moguće sprovesti proaktivnim djelovanjem, primarno putem nastave implementacijom koncepata „pozitivna školska klima“, „restorativna praksa“ ili sličnih programa. Nastavnici bi mogli biti „oficiri za vezu“ za organima lokalne samouprave u kojima djeluju forumi za bezbjednost građana. Idealno, nastavni kadar iz bezbjednosne kulture mogao bi biti važan dio jednog šireg koncepta i projekta – bezbjednost lokalnih zajednica u Republici Srpskoj.

Uvođenjem ovog predmeta u školski sistem smanjila bi se „zavisnost“ od projekata nevladinog sektora. Saradnja sa nevladinim sektorom svakako ne bi izostala, s tim da bi potrebe bile definisane u školama sa prilagođenom metodologijom rada itd. Kao što smo već napomenuli, uvođenje predmeta iz oblasti bezbjednosne kulture bi bilo sistemsko, dugoročno i održivo rješenje u vezi sa bezbjednosti škola u Republici Srpskoj.

### **Umjesto zaključka**

U ovom radu nastojali smo da sagledamo aktuelne probleme u vezi sa vršnjačkim nasiljem i bezbjednosti škola. Bezbjednost u školama oduvijek je bilo važno društveno pitanje. Međutim, ono posebno dobija na značaju nakon tragedije u „Ribnikaru“. Tragični događaji predstavljaju okidače za preispitivanje postojećih politika i praksi. Rad smo počeli definisanjem vršnjačkog nasilja. U javnom diskursu u Republici Srpskoj vršnjačko nasilje je česta tema. Međutim, uočili smo da institucionalni podaci o rasprostranjen-

nosti, vrstama i obimu nisu transparentni, time ni dostupni javnosti, bar što se tiče javno dostupnih izvora. Akademska zajednica u Republici Srpskoj nije posvećena istraživanju vršnjačkog nasilja. Takođe, vršnjačko nasilje i bezbjednost u školama nisu teme kojima su donosioci odluka do sada pristupali putem izrade strategija i akcionih planova. Nedostatak istraživanja i podataka o vršnjačkom nasilju strateško planiranje čini otežanim. Pored vršnjačkog nasilja, posebnu pažnju smo posvetitli bezbjednosti u školama. Diskusiju smo započeli pitanjem šta je to bezbjedna škola i na koji način to postići. U tom kontekstu sagledali smo mogućnosti i prakse koje bi se mogle primijeniti u školama u Republici Srpskoj. Posebno pažnju posvetili smo potencijalnom obrazovanju mladih iz oblasti bezbjednosne kulture. Uvođenje predmeta u čijem sadržaju bi se izučavala bezbjednosna kultura, bez obzira na formalni naziv predmeta, predstavljalo bi dugoročno, održivo rješenje koji bi u perspektivi dalo pozitivne rezultate i učinio škole u Republici Srpskoj dugoročno bezbjednijim. Društvena briga o djeci u svakom civilizovanom društvu, bez obzira na stepen njegovog ekonomskog razvoja, treba biti jedan od prioriteta – posebno kada je njihova bezbjednost u pitanju.

## Literatura

1. Baldwin, D. A. (1997). The concept of security. *Review of International Studies*, 23, 5-26.
2. Bandura, A. (1969). Social-learning theory of identificatory processes. *Handbook of socialization theory and research*, 213, 262.
3. Basinska, B. A., & Wiciak, I. (2012). Fatigue and professional burnout in police officers and firefighters. *Internal Security*, 4(2), 267.
4. Fromm, E. (1984). *Anatomija ljudske destruktivnosti I*. Zagreb: Naprijed – Nolit.
5. Fromm, E. (1984). *Anatomija ljudske destruktivnosti II*. Zagreb: Naprijed – Nolit.
6. Grmuša, A. T. (2022). *Vršnjačko nasilje kao bezbjednosni rizik u srednjim školama*. Doktorska disertacija. Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu.
7. Howells, S. (2012). Making headlines: A quarter century of the media's characterization of Canadian school shootings. In *School shootings: Mediatized violence in a global age* (pp. 91-114). Emerald Group Publishing Limited. <https://www.rts.rs/lat/vesti/hronika/5236353/sa-slusan-decak-koji-je-pocinio-ubistvo-u-ribnikaru.html>

8. Hyde-Price, A. (2001). „Beware the Jabberwock!” Security Studies in the Twenty-First Century. In: H. Gärtner; A. Hyde-Price & Erich Reiter (Eds.), *Europe's New Security Challenges*. (27-54). Boulder: Lynne Rienner.
9. Katsiyannis, A., Whitford, D. K., & Ennis, R. P. (2018). Historical examination of United States intentional mass school shootings in the 20 th and 21 st centuries: Implications for students, schools, and society. *Journal of Child and Family Studies*, 27, 2562-2573.
10. Kešetović, Ž., Korajlić, N., Toth, I. (2013). *Krizni menadžment*. Sarajevo & Velika Gorica: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerziteta u Sarajevu Veleučilište Velika Gorica.
11. Koković, D. (2008). *Socijalna antropologija sa antropologijom obrazovanja*. Banja Luka: Nezavisni univerzitet.
12. Kowalski, R. (2022). School Shootings. What we know about them, and what we can do to prevent them. Brookings. <https://www.brookings.edu/articles/school-shootings-what-we-know-about-them-and-what-we-can-do-to-prevent-them/>
13. Katić, G. (2023, 1. 9.). ‘Humanost i bezbjednost’ stiže u škole u Republici Srpskoj. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/skola-predmet-bezbjednost-humanost-republika-srpka-bosna-hercegovina/32573056.html>
14. Kurir (2022, 3. 9). Paraćinski masakr uzdrmao je celu veliku Jugoslaviju: pucao po kasarni i pobio vojnike, a ovo je do danas ostalo misterija. <https://www.kurir.rs/crna-hronika/4003101/paracinski-masakr-aziz-kelmendi-ubio-4-vojnika-i-ranio-5>
15. Lipovac, M. (2014). Konceptualna analiza bezbednosti. U: M. Lipovac i D. Živojinović (Ur.) *Međunarodna bezbednost: Teorijski pristupi* (str. 49-71). Fakulteta bezbednost Univerziteta u Beogradu.
16. Macanović, N. & Petrović, J. (2015). Prevencija vršnjačkog nasilja u osnovnim školama „Vratimo drugarstvo u razrede“. Banja Luka: CMZ.
17. Madfis, E. (2020). *How to stop school rampage killing: Lessons from averted mass shootings and bombings*. London: Palgrave Macmillan.
18. Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370-396.
19. Maslow, A. H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper and Row.

20. Milošević, M., & Putnik, N. (2019). Fenomen vršnjačkog nasilja na internetu-izazov za nauku i zakonodavstvo. *Sociologija/Sociology: Journal of Sociology, Social Psychology & Social Anthropology*, 61(4).
21. Møller, B. (2000). National, societal and human security: A General Discussion with a Case Study from the Balkans. In: *First International Meeting of Directors of Peace Research and Training Institutions on What Agenda for Human Security in the Twenty-first Century?* UNESCO, Paris, 27-28 November (pp. 1-30).
22. N1 Srbija (2023, 5. maj 2023). Ovo nije prvi masakr kod Mladenovca, Ljubiša je 2013. ubio 13 ljudi <https://n1info.ba/regija/ovo-nije-prvi-masakr-kod-mladenovca-ljubisa-je-2013-ubio-13-ljudi/>
23. Nezavisne novine (2023, 12. 8). Protesti u Gradačcu: "Sistem se mora promijeniti. <https://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Protesti-u-Gradaccu-Sistem-se-mora-promijeniti/784391>
24. Ostojić J. & Radulović Z. (2023). Godina od stravičnog masakra na Cetinju: Borilović ubio ženu i dvoje dece, pa se jao smrt po naselju. *Telegraf*, 12. 8. 2023. <https://www.telegraf.rs/vesti/jugosfera/3730387-prosla-je-godina-od-stravicnog-masakra-na-cetinju>.
25. Peshkovskaya, A., Mundrievskaya, Y., Serbina, G., Matsuta, V., Goiko, V., & Feshchenko, A. (2021). Followers of School Shooting Online Communities in Russia: Age, Gender, Anonymity and Regulations. In *Intelligent Systems and Applications: Proceedings of the 2020 Intelligent Systems Conference (IntelliSys) Volume 3* (pp. 713-716). Springer International Publishing.
26. Popović-Čitić, B., & Đurić, S. (2018). *Pozitivna školska klima: elementi, principi i modeli dobre prakse*. Univerzitet u Beogradu-Fakultet bezbednosti.
27. Queirós, C., Passos, F., Bártolo, A., Marques, A. J., Da Silva, C. F., & Pereira, A. (2020). Burnout and stress measurement in police officers: Literature review and a study with the operational police stress questionnaire. *Frontiers in psychology*, 11, 587
28. RTS (2023). Saslušan dečak koji je počinio ubistvo u "Ribnikaru", 18. 7. 2023
29. Sesar, K. (2011). Obilježja vršnjačkog nasilja. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(3), 497-526.
30. Silverman, J., & Mee, M. (2018). Using restorative practices to prepare teachers to meet the needs of young adolescents. *Education Sciences*, 8(3), 131.

31. Stanarević, S. (2012). *Koncept bezbednosne kulture i pretpostavke njegovog razvoja* (Doktorska disertacija). Beograd: Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu.
32. Stetsenko, V., Wise, S., Guryeva, V., Dellenbaugh, A., Namdev, V., Agha, S., & Bellman, V. (2022). School Shootings in Russia Versus the US: New Reality, Key Similarities and Differences. *Global psychiatry archives*, 5(2).
33. Šikman M. (ur.) (2013). Zbornik radova – Međunarodna naučnostručna konferencija vršnjačko nasilje (etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva). Banja Luka: MUP Republike Srpske, Visoka škola unutrašnjih poslova & Hans Zajdel fondacija. [https://eprints.uklo.edu.mk/id/eprint/7811/1/ZBORNIK\\_RADOVA\\_VRSNJACKO\\_NASILJE.pdf](https://eprints.uklo.edu.mk/id/eprint/7811/1/ZBORNIK_RADOVA_VRSNJACKO_NASILJE.pdf).
34. Šikman, M. (2022). Kriminalitet maloljetnika u Republici Srpskoj u period 2015-2021. *Pravna riječ* 19(65), 428-459.
35. Terriff, T.; Croft, S.; James, L. & Morgan, P. (1999). *Security Studies Today*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
36. U.S. Department of Justice (2022). Office of Justice Programs National Institute of Justice. Five facts about mass shootings in k-12 schools. <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/305045.pdf>
37. Velez, G., Hahn, M., Recchia, H., & Wainryb, C. (2020). Rethinking responses to youth rebellion: Recent growth and development of restorative practices in schools. *Current opinion in psychology*, 35, 36-40.
38. Williams, P. D. (2008). *Security Studies: An Introduction*. London: Routledge.
39. Wolfers, A. (1952). "National Security" as an Ambiguous Symbol. *Political Science Quarterly*, 67(4), 481-502.
40. Živanović Popović, N. (2023, 5.5.) U 2 masovna ubistva za 2 dana ubijeno 17 osoba: U Srbiji gori na hiljade sveća, prvi lekar na mestu školskog masakra opisao šta je proživio. Blic. <https://www.blic.rs/vesti/hronika/uzivo-u-dva-masovna-ubistvu-u-skoli-na-vracaru-i-okolini-mladenovca-ubijeno-ukupno-17/3g9cl5l>